

... և այսպես ժողովրդական իշխանության հիմունքները հաստատվում են։ Այսպես ժողովրդական իշխանությունը հաստատվում է։

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱԽԱՌ

Ե. ԼԱՆԱՅԵԱՆԻ

ԿԱՊԱՆ ԿԱՍ ՂԱՓԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՄԲ

Սկսելով Զանգեզուրի գետափ երեսը, Ղափանի, ուսիկանական Երանի նկարագրիները, և ցանկացող մասի շիջել այստեղ պատահած հաղթանակի անցքերը, այս պատճառով է՛լ սկսեցի թերթի նայ մասնագիտները, սակայն լեռայ նկարների, որ գրեթե Ելինի չի փրկել հայր Ալիեանի Երանկան ալիքի, նեանապետ է՛լ ևս ոչինչ չպիտի կարգանայի աւելացնել այն պատճառով ձևաթանում, որ մա աւել է իւր «Սիսական»-ի մէջ, ուստի է՛լ որոշեցի չիդնել այդ միանայի, այլ աւելի մանրամասն նկարագրել մեղիների գործունէութիւնը, հաղելով քաղաքացւոյն բանաւոր աղբիւրներից։ Յայնի է թէ ո՛րքան առիւտարիւ են XVIII դարի ստալին հաղթանակի գործող նայ մեղիների և մասնաւորապէս Դաւիթ-բէկի պատմութեան գրաւոր աղբիւրները, նեանապետ է՛լ ներկայ գործը ո՛չ միայն նիւթ կտրող է ժողովրդի վերափոխման անյայտ «վարդապետի»՝) հաղթանակի փոստերը, այլ ևս որոշեալ չափով կտրող է յուսարանի և յուսանի նշանը, զիւ մի կողմը բաղնիքն այն, որ սա յաւանակապետի կը պարզէ, թէ որքան փառ են մնացել մայրաքաղաքի յիշատակում մէջ սեղանի նայ մեղիներն ու աղտաւթան ներս Դաւիթ-բէկը։

Կարեւոր են համարում յիշել ինձ սեղեկութիւններ հուղ ժողովներից գտնէ մի հանիսին.—Նախ Կ. Ազուլիտի ժողովի հանանայ Տէր-Մովսէս Մելիք-Սեփիւն-նանին, մի աքաղաղանայ, առայց, ինչպիսի և փառ յիշատակում չէր մարդ։—Պատմական մեղիների ջնդիք, մա պատմականական հասակից շարունակ լսել է իւր և ինձ ազգակից մեղիական հանների պատմութիւնը և նոյնիսկ 1882 թ. փետրի է գրի անցնացնել այդ լսածները։ Այս առիւտարութիւնից մի փառիկ հաստատ շարունակ «Կապան»-ի 1902 թ.ի դեկտեմբերի համարում, իսկ անբողք Տէր հօր ինքզնով յոգաւորութեան ինձ սղարկեց, որպէսզի համանան, թէ համ շարունակ լեռայ ոչինչ չէր

1) Դ. Լաւոս Ստեփանեան Սեքստացու, ըստ Հ. Սիւլանի (Միտակոն էր. 301)

ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այժմեան Հափանի ոստիկանական շրջանում նախանցեալ դարում իշխել են երկու նշանաւոր մելիքական սերունդներ. մինը Մելիք-Փարսաղանի, միւսը Թորոս-իշխանի։ Մելիք-Փարսաղանեան սերունդը բաժանուել է երկու տան՝ բուն Մելիք-Փարսաղանեան և Մելիք-Ստեփանեան։ Բացի արանից Մելիք-Փարսաղանի մի դստեր սերունդը կազմել է մի ուրիշ, փոքրիկ մելիքութիւն՝ Մելիք Նուբարեան տնունով։

Թորոս-իշխանի սերունդը համարոււմ է այժմեան Մելիք-Քարամանները, որոնք, ոմանց կարծիքով, սերել են Թորոս-իշխանի Մաղիկ դստեր և վրացի Քարամ իշխանից, իսկ իրենց, Մելիք Քարամանների ասելով, Թորոս իշխանի թոռ՝ Հեթումի որդի Քարամից, որ քաջ մարդ է եղել և լեզգիներէ զէմ վարած պատերազմների ժամանակ ցոյց առւած արտակարգ քաջութիւնների շնորհիւ Մուստաֆա-փաշից Քիւփարա գաւառակի¹⁾ վրայ մելիք կարգուել։

Բացի այս երկու տոհմից այստեղ եղել է նաև մի ուրիշ մելիքական տուն, Մելիք-Փրանգիւլի, որ թուրքացել է։

Մելիք Փարսաղանեանները բնակուել են գլխաւորապէս Հալիձոր և Բեխ գիւղերում, Մելիք-Ստեփանեաններն Առաջաձորում, իսկ Մելիք-Նուբարեանները՝ Շիկանոզում։ Թորոս իշխանը՝ Եղուարտում, Մելիք Քարամեանները՝ Ապարակում, իսկ այժմ Տանձ-Քափա կամ Ղարաբարա գիւղում, Մելիք-Փրանգիւլն էլ Արծուանիկում։

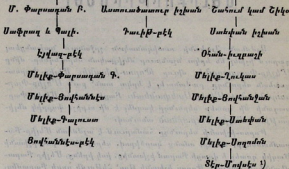
Այս մելիքական տոհմերից ամենանշանաւորը Մելիք-Փարսաղանեանն է, որ սերել է, ոմանց ասելով, Միւնեսց Զաղիկ իշխանից, իսկ Բեխի ծերունիների ասելով՝ Մատիկ (Աստուածատուր) իշխանից, որ Վրաստանի կողմերից եկել, վերաբնակուել։

¹⁾ Քիւփարա գաւառիչ բազկացած է Սեւաբը, Ղօփն, Հրէնեանց, Երծուանիկ, Ալիվա, Իլդանց և Ալտունի գիւղերից։

է Ղափանում: Այս տունի առաջին, պատմական անձնաւորութիւնը համարւում է Մելիք Փարսաղան Ա. որի անունով և կոչւում է այս տունի աւագ ճիւղը, և որի ճիւղագրութիւնը հետեւեալն է:

Մելիք-Փարսաղան Ա.

Մելիք-Պալի.

Ինչպէս երևում է այս ճիւղագրութիւնից՝ Մելիք Փարսաղան Ա. ունեցել է մի որդի՝ Պալի, իսկ սա երեքը՝ Մելիք Փարսաղան երկրորդ, Աստուածատուր իշխան, և Շահում կամ Շիկո: Մելիք Փարսաղանը ունեցել է երկու ուսուր, Սափրազ և Պալի և մի դուստր, որի անունը յայտնի չէ: Աստուածատուր իշխանը ունեցել է միայն մի որդի, Դաւիթ-բէկ, Ղարաբաղի ազատութեան հերոսը, որով և վերջացել է սրա սերունդը, որովհետեւ Դաւիթ-բէկը չէ ամուսնացել: Շահում կամ Շիկոն էլ ունեցել է մի որդի՝ Ստեփան-իշխանը, Դաւիթ-բէկի պատանեկական ընկերը և յետոյ նրա զօրավարը: Սրա սերունդը մինչև այժմ էլ շարունակւում է և նրա անունով կոչւում Մելիք-Ստեփանեան:

¹⁾ Մելիք-Փարսաղանեաններից ոմանք ասում են, թէ Մելիք Ստեփանեանների նախահայր Շահումը իրենց նախահայր Մելիք-Պալու որդին չէ, այլ Յկտաստան գիւղի մելիք: Դուցէ այս աւելի ճիշտ լինի, թէպէտ և իրենց, Մելիք-Ստեփանեանների ճիւղագրութիւնն այդպէս է դուրս բերուած, մանաւանդ որ Դաւիթ-բէկի պատմութեան մէջ Ստեփան-իշխանը կոչւում է Վարդանիսեան, ի տանէն Շահումեան: (Դաւիթ-բէկ. հրատ. Գուլամիրեանի. հր. 30):

Մեկիք-Փարսազան Բ. իւր դուստրը կնութեան է տուել Շի-կանողի Վարդիկի որդի Նուբարին, Վերջինս թէպէտ ծագամար ուսմիկ, բայց վիթխարի և ըստ երևութին, քաջ մարդ է եղել, ուստի և Մեկիք-Փարսազան Բ. տալով նրան իւր դուստրը՝ ստանձնել է նրան իւր երկրի հիւսիսային սահմանի պաշտպանութիւնը և նուիրել նրան Բերդաքար ու Կոնասու-բերդ ամրոցները: Սակայն Մեկիք-Փարսազան Բ-ի աւագ որդի Սափրազը սաստիկ բողոքել է հօր դէմ, կամենալով արդիւնել, որ իւր քրոջը մի այդպիսի ուսմիկ տալ և երկու նշանաւոր բերդեր Նուբարի պէս մի թուլամորթի յանձնի: Եւ երբ հայրը նշանակութիւն չտալով սրա խօսքերին, յանձնել է աղջիկն ու բերդերը Նուբարին, Սափրազը կամեցել է զենքի զօրութեամբ յետ խել զոնէ բերդերը, ուստի և իւր զօրքերն առած յարձակուել է Մեկիք-Նուբարի վրայ: Մեկիք Փարսազանը սաստիկ զայրացել է իւր որդու այսպիսի յանդգնութեան վրայ և օգնական զօրք է ուղարկել Նուբարին, որ մի լաւ դաս տալ նրան: Սափրազը չտանելով այս անպատուութիւնը՝ թողել հեռացել է Կ. Պոլիս և այնտեղ պալատական ծառայութեան մէջ մտել ¹⁾:

Այս անցքը չափազանց ծանր տպաւորութիւն է գործել նաև Դաւիթ բէկի վրայ, որ իւր հայր Աստուածատրի մահից յետոյ մնացել էր Մեկիք-Փարսազանի անմիջական իշխանութեան ներքոյ: Ուստի և սա ևս թողնում հեռանում է Վրաստան և այնտեղ վրաց թագաւորի մօտ ծառայութեան մտնում:

Մեկիք Փարսազանը այս երկուսի հեռանալու պատճառով կանչում է Խնձորեսկ գիւղից Մխիթարին և զօրքի սպարապետ կարգում:

Այսպէս անցնում են մի քանի տարի. Մեկիք Փարսազանը Մխիթարի և մեկիք Նուբարի հետ պահպանում է իւր երկիրը, սակայն յանկարծ Չալար-եալլու թուրքերը յարձակում են մեկիք Նուբարի վրայ և պաշարում Կոնասու բերդը: Մեկիք Նուբարն այս անակնկալ պաշարումից յուսահատուած՝ վերցնում է իւր երեխաներին, կնոջը և գիշերով փախչում գէպի Թիֆլիս, բերդի պաշտպանութիւնը գիւղացիներին թողնելով: Անտէր բերդը շուտով առնւում է և շատ կանայք չկամենալով թուրքերի ձեռքն ընկնել, բերդի զաղաթից վայր են գլորում և իրենց արիւնով

¹⁾ Պատմում են նաև, որ Սափրազ-բէկը Կ. Պոլսից անցել է Հնդկաստան, ուր ահագին կարողութիւն գիւղելով կտակել է իւր ազգականներին:

ներկում քարերը, որի պատճառով և բերզը վերակոչում է Կարմրաքար:

Այս աղետալի անցքի լուրը երբ հասնում է Մելիք-Փարսաղանին, սա զննում է ծնկները՝ ասելով. «Մաֆրաղի խօսքերը ճշմարտացան, Մելիք Նուբարը, յերաւի, բերզ պահող չէ եղել, ափսոս որ չլանցի որդուս»:

Մի առ ժամանակից յետոյ, երբ Զալար-եալլուի թուրքերը թալանելով Կոնստու բերդի բնակիչներին հեռանում են, Մելիք Նուբարը վերադառնում է իւր երկիրը և սկսում է աւեր բերզը նորից շինել, շինացնել: Սակայն թուրքերի հետ ընդհարումը դարձեալ շարունակում է. թուրքերը ամենաջնին պատճառով անգամ սպանում, կողոպում են խաղաղասէր հայերին: Այսպէս մի օր Մելիք-Նուբարի կրտսեր եղբայր Յովհաննէս բէկը երկու ձիաւորով գնում է Մովսիս գիւղը (Շիկահողի մօտ) իւր նշանածին տեսութեան: Սէիալար (այժմ Զինաբլուղ) թրքարնակ գիւղից անցնելիս Յովհաննէս բէկը չի բարեւում մի թուրքի. և սա առանց այլեայլութեան նրա հետեից արձակում է հրացանը և գետին գլորում:

Սրկու ձիաւորները փախչում են, գալիս Շիկահող և այս մասին յայտնում Մխիթար սպարապետին, որ այդ ժամանակ իւր զօրքով այդտեղ էր գտնւում. սա խկոյն մի հարիւր զինուոր Շահումի որդի Ստեփան իշխանի առաջնորդութեամբ ուղարկում է Ռանջարու ձորը՝ գիւղի ճանապարհը կտրելու, իսկ ինքը մնացած զօրքով յարձակում է Սէիալար գիւղի վրայ, մօտ երեք հարիւր տուն բնակիչներին կոտորում, գիւղը կրակ տալիս և մեծ աւարով վերադառնում իւր բանակը, որ գտնւում էր Պըռլըթումը գիւղի մօտ:

Պարզ է, որ Մխիթար սպարապետի այսպիսի խիստ վրէժ-խնդրութիւնը զրգում է թուրքերին, որոնք առանց այս էլ շարունակ հալածում, կոտորում, կողոպում էին Հայերին: Այս բոլորի վրայ աւելանում է նաև այն, որ լեզգիներն սկսում են ահազին խմբերով յարձակուել Ղարաբաղի վրայ, աւերել ու կողոպուել: Այսքան թշնամիներին ընդդիմադրելու համար Ստեփաննոս իշխանը խորհուրդ է տալիս մելիք-Փարսաղանին, որ յետ կանչէ Վրաստանից Դաւիթ-բէկին: Սակայն Մխիթար սպարապետը ընդիմանում է, ասելով. «Լազգիները գալիս են՝ թող գան, ով աղամարդ է՝ թող անուն հանէ: Կարիք չկայ Դաւիթ-բէկին կանչելու»: Մելիք-Փարսաղանը ենթարկւում է Մխիթար սպարապետի ազդեցութեան և չի համաձայնում կանչելու Ստեփաննոս իշխանը տեսնելով, որ Մխիթար սպարապետը հետամուտ է միայն իւր բազկի

գործընկերները ցայց տալու, և նրա պէտքը չէ, որ երկիրն աւերուած է, քանի որ չեն միարանում և ընդհանուր ուժով ընդդիմադրում թշնամուն, բազմաթիւ կեղծ կնիքներ է շինել անյիս Դարաբաղի տանուտէրներէ անուններով և դրանցով կնքելով մի խնդիր՝ ուղարկում է վրաց վալիին, որով խնդրում է, որ Դաւիթ բէկին ուղարկէ՝ լեզգիներէ յարձակման առաջն անհետ:

Այս նամակը տանում է Եդիս-բէկ Մելիք-Փարսաղանեանը Եկդատտա (այժմ Թիվուս) գիւղացի Շահումի հետ:

Վրաց վալին ստանալով խնդիրը՝ հարցնում է Դաւիթ-բէկին, թէ կը կամենա՞ր արդեօք զնալ: Սա ուրախութեամբ յանձն է առնում, միայն խնդրում է, որ բացի իւր վեց հայ զինուորից, թոյլ տայ իւր հետ տանելու նաև վրացի Գէորգի իշխանին ու 34 հայ ու վրացի զինուորներ: Վալին թոյլ է տալիս և Դաւիթ-բէկը Գէորգի իշխանի հետ քառասուն զինուորով զալիս է գէղի Դափան: Ուշիֆափի մօտ տեսնում է որ Դարաջօրու թուրքերն իրենց վրամենիք խփել են այս գաղափայրում և տնասուններն արածեցնում են Շնհէրի և Քոտի արտերում: Երեկոյան զէմ Դաւիթ-բէկը իւր քառասուն զինուորներով յարձակում է սրանց վրայ, շատերին կոտորում, և բոլոր աւարն տանում Շնհէր գիւղը: Այս յաղթութեան լուրն իսկոյն տարածւում է շրջակայքում և Ստեփանոս իշխանը Պարսկաստանում լսելով այս մասին՝ առաջարկում է Միխիթար սպարապետին զնալ միանալ Դաւիթ-բէկի հետ: Բայց սա չի համաձայնում, ասելով, թէ առանց Մելիք-Փարսաղանի խորհրդի այդպիսի քայլ չի կարող անել: Հետեւալ օրը Միխիթար սպարապետը ուղևորւում է Հալիձոր՝ խորհրդակցելու Մելիք-Փարսաղանի հետ, իսկ Ստեփանոս իշխանը 700 զինուորներից չորս հարիւրին իւր հետ առած զալիս է Դաւիթ-բէկի մօտ:

Սա շատ սիրով ընդունում է նրան, որպէս իւր պատանեկութեան ընկերի, որի հետ միասին սովորել էին Տաթևի վանքում: Եւ երբ Ստեփանոսը յայտնում է, թէ ինքն է կոնչել նրան, տանուտէրներէ կեղծ կնիքներ շինել տալով, Գէորգի իշխանը սաստիկ նեղանում է, թէ ինչի՞ աշդպիսի կեղծիք է գործել, իսկ Դաւիթ-բէկը հանգարտացնում է, թէ ի՞նչ անենք, արդէն կատարուած է, եղուցէ բարին այս էք:

Մի քանի օր յետոյ թուրքաց Զիվանշիր կոչուած ցեղն ահազին լազմութեամբ զալիս է Դաւիթ-բէկի վրայ: Սա մօտ հինգ հարիւր զինուորներով յարձակում է նրանց վրայ և սաստիկ կոտորելով յաղթում ու ահագին աւար առած՝ կրկին իջնում Շնհէր:

Դաւիթ-բէկի յաղթութիւնից քաջալերուած Տաթև գիւղի բնակիչները զալիս են սրա մօտ և զանգատուած իրենց մելիքի

գէմ, ասելով որ նա սկզբներում շատ նեղել է իրենց և երբ իրենք ապստամբել են նրանից, նա փախել է Քալբիզ, ուր ընդունել է մահմեդական կրօնը, իւր Դաւիթ անունը փոխել Բազրի, և վերահաստատուելով մելիքական կոչման մէջ, վերադարձել է և այժմ իրենց այն աստիճան նեղում է, որ պատրաստ են վառելու իրենց տները և կենդանի այրուելու:

Անմիջապէս Դաւիթ բէկը զօրք է ուղարկում Տաթև և սա ջարդում է Բազր-բէկի սակաւաթիւ զօրքը, նրան զերի է բռնում ու բերում Շնհէր՝ բէկի մօտ: Դաւիթ-բէկը նրան երեք օր ժամատակ է տալիս, որ ապաշխարէ և ապա Շնհէրի անապատի դռան առջև կախել է տալիս: Ահագին բազմութիւնը շրջապատելով այդ ուրացողին շարունակ բղաւում է:

Լուսը Լուսաւորչի հաւատին, վաճ ուրացող մարդին:

Այս գէպքից յետոյ Շնհէր, Քոտ, Ծայիճի, Սուարանց, Տանձատափ և Տաթև գիւղերն ենթարկւում են Դաւիթ-բէկին:

Սակայն այսօրան գիւղերի հպատակութիւնը բաւական չհամարելով Դաւիթ-բէկը մարդիկ է ուղարկում Մելիք-Փարսաղանի և Մխիթար սպարապետի մօտ և խնդրում է, որ զան իրեն հետ միանան, ընդհանուր թշնամուն երկրից զուրս հանելու համար: Բայց Մելիք-Փարսաղանը պատասխանում է, թէ ես ինչի՞ պիտի զամ իմ եղբօր որդու մօտ քանի որ երկիրն էլ, զօրքն էլ իմն են: Դաւիթ-բէկը լսելով այս պատասխանը՝ անմիջապէս հաւաքում է Քոտի և Շնհէրի բնակիչներէից հարիւր յիսուն հոգի, և պատուիրում, որ մի պատրուակով զնան Հալիճոր և Մելիք-Փարսաղանին ու Մխիթար սպարապետին բռնեն, բերեն իւր մօտ: Սրանք գնում են և ձեռքնելով իւր թէ գանդատում են Դաւիթ-բէկից, բռնում են Մելիք-Փարսաղանին, նրա փեսայ Տէր Աւետիքին, ու Մխիթար սպարապետին և բերում Տաթևի վանքը: Այստեղ է գալիս նաև Դաւիթ-բէկը, որ սրանց վրայ սաստիկ բարկացած լինելով՝ առանց հետները մի բառ խօսելու՝ հրամայում է բանտարկել բոլորին:

Ապա իւր զօրքերն առած անցնում է գէպի Քիւրաւար գիւղը, որի պարսիկ բնակիչները նեղում էին Տաթևացիներին: Դաւիթ-բէկը սրից անց է կացնում սրանց մի մասին, իսկ միւս մասը զաղթեցնում է գէպի Գարսկատան: Յետոյ իւր բոլոր ուժերն հաւաքելով գնում պաշարում է Որոտնայ բերդը:

Այս միջոցին Մելիք-Փարսաղանը իւր բանտարկութեան տեղից ծածկաբար մի նամակ է գրում իւր խնամի Օհան-Իւզրաշուն¹⁾, որ նուխու Վարդաշէն գիւղի իշխանն էր, և խնդրում է,

¹⁾ Օհան-Իւզրաշու մայրը մելիք Փարսաղան Բ.-ի հօրաքոյրն է եղել:

որ դայ իրեն ազատէ բանտից: Սա էլ 300 զինուորներով գալիս է Տաթևի վանքը, տեսնում Մելիք-Փարսաղանի հետ և երբ իմանում է բանտարկութեան պատճառը, նախատում է մելիքին, թէ ինչի՞նչ չի միանում մի այդպիսի քով պաշտպանի հետ, ինչպիսին է Դաւիթ-բէկը: Ապա վեց զինուոր է դնում մելիքի հետ և ուղարկում նրան Որոտնայ վանքը, ուր այդ ժամանակ գտնւում էր Դաւիթ-բէկը, համոզելով որ հաշտութիւն հետ և միացած ուժերով վանէ թշնամուն: Իսկ ինքը, Օհան-Իւզրաշին, վանքի տաւարը աւարելով՝ վերադառնում է Վարդաշէն:

Մելիք-Փարսաղանը վեց զինուորներով շրջապատւած մշտնում է Որոտնայ վանքը: Դաւիթ-բէկն այս անգամ էլ չի խօսում հետը և հրամայում է, որ տանեն մի սենեակի մէջ պահեն նրան: Նոյն գիշերը յորդ անձրև է գալիս և Որոտնայ բերդի պարսպի մի մասը քանդում: Դաւիթ-բէկն այս տեղից ներս է մտնում, սպանում փաշին ու շարդում օսմանցիներին զօրքը: Յաղթանակով վերադառնալով վանքը՝ Դաւիթ-բէկը մտնում է Մելիք-Փարսաղանի սենեակը և ասում. Հօրեղբայր, տեսնում ես, որքան օգտուէս է մեր հաշտութիւնը. ինչի՞նչ ասելի շուտ չեկար. շնորհակալ եմ Օհան-Իւզրաշուց, որ թէպէտ տաւարս տարաւ, բայց ձեզ այստեղ ուղարկեց, ձեր ոտը մեզ վրայ եկաւ և մենք յաղթեցինք:

Մելիք-Փարսաղանը փաթաթւում է նրա վզովը, համբուրում նրա ճակատը և օրհնում: Այսպիսով հաշտութիւն է կայանում հօրեղբոր՝ և եղբոր որդու մէջ, որոնք այնուհետեւ միասին և համերաշխ գործում են: Անմիջապէս վերադառնում են Տաթևի վանքը և երեք օր շարունակ ուրախութեան հանդէս կատարում: Ամէն կողմից հայ զինուորներ գալիս են և մտնում սրանց դռնակի տակ:

Դաւիթ-բէկը աւար առած զէնքերը բաժանում է հայ կամուրներին և սրանցից երեք հարիւրը յանձնում Մելիք-Փարսաղանին, երեք հարիւրը Մխիթար սպարապետին, երեք հարիւր էլ Տէր Աւետիքին, իսկ Ստեփանոսին թողնում է նրա արդէն ունեցած չորս հարիւր զինուորը: Ապա սրանց բոլորի հետ արշաւում է Ջէյվի բերդի վրայ, ուր իշխում էր Ասլամազ-դուլի խանը և որին պատկանում էին նաև Բաղաբերդը (Բաղակու-քար) և Ղալարասին:

Մխիթար սպարապետը գնում է Գեղուայ գետի ուղղութեամբ, Ստեփոսն իշխանը Օխլա չայի ուղղութեամբ, Տէր Աւետիքը Ղուրջուլու կողմից, իսկ ինքը, Դաւիթ-բէկը, գնում նստում է Թամաքէշու եկեղեցու դռանը:

Պաշարումը տևում է երկու օր. խանի հարեմում լինում է

մի հայ կին, որ զոգանում է պարսպի դարպասի բանալին և մի հաւատարիմ հայի ձեռքով պարսպից դուրս ձգում: Այս ժամանակ Մխիթար աղարատիւնը յարձակում է վերին աշտարակի վրայ և այն տիրում: Հայ զինուորներն էլ բաց են անում դարպասը և ներս խուժում, սկսում կոտորել պարսիկներին: Խանը ձի է նրստում և սկսում է փախչել, սակայն Տէր-Աւետիքը նկատում է նրան և յետեից ընկնում, Բուլաճըզում բռնում է և յետ դարձնում: Ծանապարհին Աւրամաս-ղուլի խանը հարցնում է Տէր-Աւետիքին, թէ ձեր է տանում իրեն, և երբ խանում է, որ Դաւիթ-բէկի մօտ է տանելու, ասում է: «Գնանք, Դաւիթ-բէկը ողորմած մարդ է. ինձ չի սպանիլ: Այս որ լսում է Տէր-Աւետիքը՝ այնպիսի ուժգնութեամբ խփում է սուրբ խանին, որ ձախ ուսից ալ կողքն է անցնում:

«Խան, քչիք ձիդ. Դաւիթ-բէկը ողորմած է», հեղնում է Տէր-Աւետիքը:

Խանը, որ հարուածի սաստկութիւնից դեռ ևս ոչինչ չէր զգացել, քշում է ձին և շիւղոյն նրա կէտը թրբորայտով վայր է գլորում, ձին խրոնում է և միւս կէտն վերան փախչում, քարէ քար տալիս:

Տէր-Աւետիքը վերադառնում է Դաւիթ-բէկի մօտ և յայտնում նրան, որ խանին սպանել է:

—Ինչի՞ կենդանի չբերիր ինձ մօտ, հարցնում է Դաւիթ-բէկը: —Նրա համար որ բնաւորութիւնդ գիտէի, պատասխանում է Տէր-Աւետիքը, կընեիք, կերթար նորից դուք կը հաւաքէր և կը դար մեզ վրայ:

Այս ժամանակ բերդից վեց պատուար թուրքեր ներկայանում են Դաւիթ-բէկին և յայտնելով հպատակութիւն՝ խնդրում են չկոտորել իրենց: Դաւիթ-բէկն իսկայն ձի է նստում, գնում նստում է բերդը, և հրամայում, որ զազարեցնեն կոտորածը: Միևնոյն ժամանակ խստիւ պատուիրում է թուրքերին, որ երեք օրուայ ընթացքում զաղթեն, ապա թէ ոչ բուրին էլ կը կոտորեն:

Այս փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ Դաւիթ-բէկը գնում է Մեղրի, անցնում Օրդուբադ և ապա Ագուլիս: Ամէն տեղ հայերը ուրախութեամբ սրա առաջն են դուրս գալիս և յայտնում իրենց հպատակութիւնը: Նոյն իսկ Ագուլիսի բնակիչները, որ երկու կուսակցութեան էին բաժանուած՝ պարսկական և տաճկական՝ դարձեալ հպատակում են Դաւիթ-բէկին: Բայց և այնպէս՝ Դաւիթ-բէկը ցանկանում է գլխատել տալ տաճկական հպատակութեան պարագլուխ Մելիք-Մուսուն, սակայն Մելիք-Փարսազանը միջ-

նորոգում է, թէ հայ է, մեղք է, կարելի է խրատել նրան ու միշտ կուսակից պահել, Դաւիթ-բէկը յարգում է մեկիքի խնդիրը:

Հէնց այս ժամանակներում Տանիկ երեք փաշաներ միացեալ զօրքով դալիս են Դաւիթ-բէկի վրայ և Վանանդ գիւղի դաշտում ճակատում: Դաւիթ-բէկը յանկարծակի յարձակում է սրանց վերայ, երկու փաշային սպանում, իսկ երրորդին փախցնում: Այս յաղթութեան լուրը որ հասնում է Քանձազ շահին, սա մի հրովարտակով Դաւիթ-բէկին այս կողմերի վրայ թաղաւոր է հաստատում և դրամ կտրելու իրաւունք տալիս: Դաւիթը սիրով ընդունում է շահի հրովարտակը, հաստատում Հալիձորի ամրոցում, և սկսում դրամ կտրել, որի մի երեսին գրուշմում է Քանձազ շահի անունը, իսկ միւսում՝ իւրը՝ «այսպէս»՝ «Քրիստոսի ծառայ Դաւիթ»:

Մի տարուց յետոյ միքանի փաշաներ նորից գալիս են Դաւիթի վրայ: Սա անմիջապէս իմաց է տալիս Քանձազ շահին և վերջինս երեք խաների հրամայում է գնալ օգնելու Դաւիթին: Պատերազմը տեղի է ունենում դարձեալ Վանանդի ընդարձակ դաշտում: Օսմանցիների զօրքը 8000 ուելի է լինում, սակայն Դաւիթը յաղթում է սրանց և փախցնում: Պատերազմը յաջողութեամբ վերջացնելուց յետոյ Դաւիթ-բէկը հրամայում է բռնել խաներին և սպանել, որովհետեւ նկատած է լինում, որ սրանք ուզում էին իրեն դաւաճանել և օսմանցիներին օգնել: Պաներից երկուսին սպանում են, սակայն երրորդը փախչում է Պարսկաստան: Դաւիթը գրում է Քանձազ շահին այս խաների դաւաճանութեան մասին և յայտնում, որ ինքը երկուսին սպանել է տուել, իսկ մէկը փախել է: Շահն այդ իմանալով, անմիջապէս բռնել է տալիս փախչող խանին և հրամայում գլխատել:

Դաւիթը վերադառնում է Հալիձոր, և մի առ ժամանակ պատրաստութիւն տեսնելուց յետոյ յարձակում է Նախիջևանի խանի վրայ, որովհետեւ վերջինս իմաց չէր տուել իրեն օսմանցիների արշաւանքի մասին և թոյլ էր տուել նրանց անցնելու իւր երկրով: Պատերազմը բաւական երկար է տևում և հայերից բաւականաչափ մարդիկ կոտորւում են: Դաւիթն ստիպուած է լինում յեռ քաշուել, նորից պատրաստուելու, սակայն երբ կամենում է վերանորոգել պատերազմը, միքանի մարդիկ միջնորդում են և հաշտեցնում նրան խանի հետ այն պայմանով, որ Ապրակունիսի ս. Կարապետ վանքից արևմուտք ընկնող երկիրն ենթարկուի խանին, իսկ արևելեան կողմը տարածուողը՝ Դաւիթին: Ապրակունիսի սեռը ձգւում է դէպի Նորաշենի գլխի Սմբատաբերդը և այնտեղից բարձրանում Նախիջևանի հիւսիսային կողմի սարը, այնպէս որ Դարալագեազն ընկնում էր Դաւիթին: Այստեղից սահ-

մասն անցնում էր մինչև Ղարաղլլաղի հիւսիսային կողմը բարձրացող լեռոք, անցնում Սաղսաղանի սարը և Դիզափայտը:

Երբ Դաւթին նարցերէլ են, թէ ինչի՞ Ղարաբաղին էլ չի տիրում, ասել է, թէ ինչ կարիք կայ, չէ՞ որ նա հայ մելիքների իշխանութեան ներքոյ է գտնուում:

Այսպէս Դաւիթը մտքերելով երկիրն օսմանցիներից և մասամբ պարսիկներից՝ սկսում է խաղաղութեամբ կառավարել, սակայն այս խաղաղութիւնն երկար չի տևում, որովհետև Դաւթի վերագարձի վեցերորդ տարին օսմանցիների մի ահագին բանակ միացած Նախիջևանի խանի զօրքերի հետ զալիս են Դաւթի վրայ: Այս ահագին բանակին, որ 200,000 զինուորներից աւելի է եղել, միացած է լինում նաև մի ահագին խաժամուժ՝ աւարառութիւնից օգտուելու յուսով: Երբ այս ահուկի բանակը հասնում է Ուղուրչայի օտ, Դաւիթը նոր է իմանում այդ մասին և անմիջապէս խորհուրդ է կազմում: Խորհրդի ժամանակ Տէր Աւետիքն այն միտքն է յայտնում, թէ եթէ նոյն իսկ խնարհուին ու հպատակութիւն յայտնելով հաշտութիւն խնդրեն, դարձեալ օսմանցիք զալու կոտորելու ու աւերելու են, ուստի լաւ է կոտել, կամ յաղթել և կամ պատուով մեռնել: Բոլորը համաձայնում են նրա հետ: Առաւօտեան վաղ Տէր Աւետիքը պատարագ է մատուցանում, բոլոր զինուորներին հազորդում. իսկ կոյսերն անընդհատ աղօթում են և եկեղեցու զանգակները շարունակ խփելով Աստուծոց օգնութիւն հայցում: Ապա միջանի կտրիճներ գնում են և Հալիձորի առաջ, Ուղուրչայի վրայ ձգուած կամուրջը քանդում, որպէսզի թշնամիները չկարողանան անցնել: Սակայն օսմանցիների բանակի մէջ եղող նախիջևանցի հայերը գտնում են գետից անցնելու ծանծաղ տեղ ու ցոյց տալիս զօրքին, որ անցնում է և պաշարում բերդը:

Օսմանցիների զօրքը երեք մասի բաժանուած, բարաններով աշխատում էր քանդել բերդի ամուր պարիսպները, իսկ հայ քաջերը, որոնք թուով միմիայն 300 էին, ներսից հրացան արձակելով վայր էին գլորում մօտեցողներին: Կռուի ամենատաք ժամանակը Մխիթարը դուրս է գալիս բերդի գաղտնի անցքից, յարձակւում առաջին խմբի վրայ, չիթթութիւն ձգում նրա մէջ և սաստիկ կոտորած տալով փախցնում, ապա յարձակւում է երկրորդ խմբի վրայ: Այս ժամանակ Տէր-Աւետիքը, Ստեփան իշխանը և Մելիք-Փարսադանը ևս իրանց 300 զինուորներով դուրս են գալիս բերդից և յարձակւում օսմանցիների վրայ, շատերին կոտորում, շատերին էլ փախցնելով Օխչի-չայը ձգում խեղդում: Զօրքի մնացորդն ահագին խաժամուժի հետ սկսում է փախչել: Գիշերը

վրայ է հասնում և Դաւթի զինուորները վերադառնում են Հալի-
ձոր հանգստանալու: Դաւթն ասում է Մխիթարին, թէ բաւական
չէ, որ յաղթեցինք ու փախցրինք թշնամուն, պէտք է նաև հետևել
և կոտորել, որ չգորանան և նորից զան մեզ վրայ: Մխիթարը
պատասխանում է, թէ բաւական է, յոգնած եմ, Դու յոգնած ես,
ես կերթամ, ասում է Տէր-Աւետիքը: Բայց երբ առաւօտեան զուրս
է գալիս գնալու, տեսնում է, որ Մխիթար սպարապետն ու Ստե-
փան իշխանն էլ հետևում են իրեն, չկամենալով մենակ թողնել
իրեն այս վտանգալից արշաւանքում: Սրանք գնում տեսնում են,
որ օսմանցոց զօրքերը ցրուած Մեղրի գետի ափերին հանգստա-
նում են: Իսկոյն Մխիթարի խորհրդով մի քանի տամենակ հոգի
գնում են Մեղրի, մեղրեցիների հաղուստ հազնում և գալիս ճա-
նապարհի մօտերքն սպասում: Օսմանցիք փոքրիկ խմբերով գալիս
են Մեղրի, սրանք յարձակում են նրանց վրայ ու կոտորում:
Վերջը մի քանի զինուոր կարողանում են փախչել և այդ մասին
լուր տանել օսմանցոց զօրքին, և սա փոխանակ մասմաս, բոլորը
միասին գալիս անցնում է Մեղրու Փոքր-Թաղը: Այս ժամանակ
Տէր-Աւետիքը Կարճուան գիւղի մօտով գալիս կտրում է Ուզուն-
բանտ կիրճը, իսկ ձնացած հայերը Արաքսի ափերով գալիս չըջա-
պատում են օսմանցիներին: Սկսում է մի սոսկալի կոտորած, օս-
մանցիներից շատերը կոտորւում են, շատերն էլ Արաքսն ընկնում
խեղդւում: Սրանց առաջնորդ փաշաներից մինը փախչում մի թփի
տակ թաք է կենում: Տէր-Աւետիքը յարձակւում է վերան ասելով.
«Բձը քեզ պիտի պաշտպանի» ու խփում սպանում է: Սակայն
պատերազմը սրանով չի աւարտւում, որովհետև փաշան հաւաքում
է իւր զօրքերի ձնացորդը և կրկին գալիս պաշարում Հալիձորի
բերդը: Դաւիթը հրամայում է կէս զիններին մատակ ձիերի մի
աւագին երամակ քշել դէպի օսմանցիների ձիերի կանգնած տեղը:
Մի աւագին ազմուկ է բարձրանում, օսմանցիները կարծում են,
թէ հայերը յարձակուել են իրենց վրայ՝ սկսում են մթութեան
մէջ միմեանց կոտորել, շատերն էլ զոհ են գնում կտաղած ձիե-
րի աքացիներին և փաշան ստիպուած է լինում հեռանալու:

Այնուհետև Դաւիթն սկսում է խաղաղ կերպով կառավարել
իւր երկիրը: Երկու տարի յետոյ նա վեց ձիաւորով չըջում է իւր
երկիրը, մտնում Մեղրի, Օրդուբատ, Ազուլիս և մի քանի օր մնում
ս. Թովմայի վանքում: Այստեղ մի առաւօտ Մելիք-Փարսազանը,
որ Դաւթի հետ է լինում, նկատում է, որ ազուլեցի մելիք Մու-
սին, նա, որի կեանքը ինքը ազատել էր բարեխօսութեամբ, դա-
րան է մտել և հրացանը ձեռին աշխատում է սպանել Դաւթին:
Մելիքն այս նկատելով բզաւում է, թէ Մուսի, չէս ամաչում, միտղ

չի՞ որ մենք կեանքդ բաշխեցինք, այդ ինչ ես ուզում անել: Սակայն Մուսին, փոխանակ պատասխանելու, հրացանն արձակում է և զետիւն տապալում Մելիք-Փարսաղանին, ինքը անմիջապէս փախչում: Դաւիթն ընկնում է նրա հետեից, բայց չի կորուզանում դռները. Արմենի ձորում¹⁾ տեսնում է Մուսու ահապին հասն ու նախերը, և քել է տալիս զէպի Հալիմու: Ապա վերադառնում է Ագուլիս, և մեծ պատուով թաղում է Մելիք-Փարսաղանին Ս. Թովմայի վանքից արևմուտք, Վերին-զետի զերեզմանատնում, ուր մինչև այժմ մնում է զերեզմանաքարը, կրելով հետեւալ տապանագիրը. Այս է տապան Հալիմորեցի մէլիք Փարսաղանին որ է որդի Պալասանի Թվին ՌժՀԳ²⁾.

Այս տխուր անցքից յետոյ Դաւիթը վերադառնում է Հալիմու: Կարճ ժամանակից իմացում է, որ Մուսին փախել է Վարդաշէն, Օհան-խաչաշու մօտ. իսկոյն Դաւիթ պատուէրով Ստեփան իշխանը նամակ է գրում Օհան իւղբաշուն, որ կամ սպանի այդ դաւաճանին և գլուխը ուղարկի իրեն և կամ կենդանի բռնէ ու իրեն յանձնէ, թէ չէ, սպառնում է Դաւիթը, այնքան զօրքով կը դամ քո վերայ, որ կրկինդ հողը ձիւրիս սաների տակ կերթայ, մի կարծիր, թէ խնամի լինելով կը խնայեմ: Օհան իւղբաշին էլ պատասխանում է, թէ բռնեցի, ձգեցի Վարդաշէնի լճակի մէջ: Այսպիսի վախճան է ունենում այդ դաւաճանը, որ, նոյն իսկ ժառանգների տակով, չափազանց խիստ և դաժան մարդ է եղել, այնպէս որ եթէ մինը նրա տան մօտով անցնելիս փոքր ինչ աղմուկ բարձրացնէր, նոյն իսկ եթէ փոքր ինչ բարձր ձայնով հագար, նա դուրս էր գալիս և սաստիկ զանակոծում գրան: Նա թողել է միայն մի աղջիկ, Անթառամ անունով, որ ամուսնացել է Ագուլիսի իշխաններից մինի՝ Մելիք-Ագամի որդի Ստեփանի հետ, որից մնացել են ժառանգներ³⁾:

¹⁾ Դանում է Ս. Աստուածածին սրբավայրից մի երկու վերստ զէպի հիւօտարանը:

²⁾ 1724 թուին:

³⁾ Մելիք-Մուսու դաւաճանութեան մասին պատմում են նաև այս կերպ. Մելիք-Մուսին լսելով որ Դաւիթ-բէկը գալիս է Ագուլիսին էլ տիրելու, ապաստանում է ս. Թովմայի վանքի պարտպի մէջ՝ նրան ընդդիմադրելու: Դաւիթ-բէկի յանձնարարութեամբ Մելիք-Փարսաղանը բարձրանում է պարտպի վրայ և այստեղից սկսում համոզել Մելիք-Մուսին՝ անձնատուր լինելու: Սակայն Մելիք-Մուսան նրան պատասխանում է հրացանի մի գնդակով, որ վայր է գլորում Մելիքին: Այս տեսնելով Դաւիթ-բէկը՝ հրամայում է իւր զօրքին իսկոյն քանդել վանքի պարիսպը և ներս մտնել: Պարիսպը քանդում են, բայց Մելիք-Մուսան իւրայիններով

Մի այսպիսի դաւանանքի տխուր յիշատակը նոյնպէս պահպանուել է զարարողի հայերի մէջ. զա՛ Մեկիք-Փրանգիւնն է, Քրիստոս վիճակի մեկիքը, որ իշխում էր Արծուանիկ, Չափնի, Ըրկենանց, Սևաքար գիւղերի վրայ: Սա սաստիկ վաւաշտ մարդ է եղել, և չնայելով որ հակառակ քրիստոնէական միակնութեան՝ արդէն երկու կին առած է եղել, կնութեան է խնդրել նաև Բարկուշատի մեկիք՝ Թորոս-իշխանի Մաղիկ անունով միակ աղջկան: Սակայն մերժումն և նոյն իսկ յանդիմանութիւն է ստացել, թէ միթէ թուրք է, որ բազմակնութեան է դիմում:

Թորոս իշխանը զաղթած է եղել Սողանլուից և նախ հաստատուել է Թորոսայ-ձոր ասուած տեղում, որ գտնոււմ է Նմաղլու գիւղի հանդէպ, և ձգոււմ է Քղրանծից մինչև Բարկուշատի գետը: Ապա կուսելով Նմաղլուեցի Մամատ-ազայի հետ՝ սպանել է նրան և տեղափոխուել Չաւուճղուրի Քոր-ձոր կոչուած տեղը, և յետոյ այստեղից Նզուարդ գիւղը, որտեղից իշխում էր Ազարակ, Քըւրանց, Վժանիս, Աշխա և այժմ աւերակ՝ Գեղարքունի, Ղարարաւ, Գըջըրխանս և այլ գիւղերի վրայ:

Թորոս-իշխանը բարեկամական յարաբերութիւն ունէր Մեկիք-Փարսաղան Բ. հետ: Մի օր այս վերջինս ուղարկոււմ է Թորոս իշխանին Քարաւ անունով մի վրացի իշխան, որը փախել էր վրաց Թագաւորից և եկել ապաստանել իրեն: Մեկիք-Փարսաղանը երկիւղ կրելով, թէ մի գուցէ վրաց Թագաւորը լսէ թէ ինքը ապաստան է առել նրանից՝ փախած մի իշխանի և վրէժ լուծէ հալածելով իւր մօտ ծառայութեան մօտ Ղաւթ-բէկին (Մեկիք-Փարսաղանի եղբօր որդուն), չի կամենում իւր մօտ պահել այս փախտական վրացուն և ուղարկոււմ է Թորոս իշխանի մօտ: Սա դրան հարկահանի պաշտօն է տալիս և երբ վերջինս իւր հաւատարմութեամբ ու քաջութեամբ սիրելի է դառնում՝ իւր միակ զուտոր Մաղիկը տալիս է նրան կնութեան:

Այս պատճառով մեկիք Ֆրանգիւլը սաստիկ ռիսկալոււմ է, որ Թորոս իշխանը իրեն, հայ իշխանին, թողած, մի վրացի փախըստականի տունց իւր աղջկան, ուստի և հրամայոււմ է իւր չորս գիւղերի բնակիչներին, որ Կապից (Քրիստոսայի և Բարկուշատի սահմանը) ներքև աղջիկ չաան կամ առնեն: Միևնոյն ժամանակ զրգոտւմ է Բարկուշատի Քանլըխար գիւղում նստող Ֆաթալի-

փախոււմ է Ս. Թովմայի վանքում: Դուրթ-բէկը սաստիկ բարկացած լինելով հրամայոււմ է վանքի պատը ևս քանդել և սպանել Մեկիք-Մուսուն: Իսկոյն քանդոււմ են հարաւային պատի մի մասը, բռնոււմ Մեկիք-Մուսուն և դուրս հանոււմ սպանոււմ:

Ծան. Մանուար-բէկ Մեկիք-Ֆաթալի-

խանին, որ յարձակուի թորոս իշխանի վրայ, խոստանալով, որ ինքը սկզբում կը միանայ թորոսի հետ, բայց յետոյ կը դաւաճանի նրան և կ'սպանի: Յաթալի-խանը համաձայնում է, սակայն սրա ժողովուրդը երկիրը կրելով, որ սա կարող է յաղթուել, պատրաստուում է գաղթելու: Պարսկաստան, որպէսզի ապահովուած լինի թորոս իշխանի սրից:

Սակայն Յաթալի-խանը կարողանում է համոզել ժողովրդին, որ գնան սպասեն Խուղափերինի կամուրջի մօտ, եթէ յաղթութիւնը ինքը տանի, այն ժամանակ կայրէ Նդուարդի յարգով լի ժարագները, նրանք կարող են տեսնել երկինք բարձրացող բոցերը և յետ դառնալ, իսկ եթէ պարտութիւն կրէ՝ ժամանակ կուեննան մինչև թորոս իշխանի յարձակուելը՝ սահմանն անցնելու:

Այս Յաթալի-խանը ահագին զօրքով գալիս է թորոս-իշխանի վրայ և բանակ դնում Նդուարդից ներքև թորոս-ձորում:

Մելիք-Յրանգիւլը մարդ է ուղարկում թորոս-իշխանի մօտ և ասում թէ, թէպէտ դու ազդիկդ չտուիր ինձ, սակայն և այնպէս՝ ես միանում եմ քեզ հետ մեր ընդհանուր թշնամուն վանելու, որպէսզի ազդկանիցդ գրկուելուցս յետոյ՝ երկրիցս էլ չզրկուիմ: Թորոս իշխանը սիրով ընդունում է նրա օգնութիւնը, միայն պահանջում է, որ նա առանձին կանգնած կուտի:

Թորոսի եղբայր Փանին աստղաբայիս լինելով, նայում է աստղերին և գուշակում, որ այդ օրը չար է, ուստի և խորհուրդ է տալիս եղբորը, որ դուրս չգայ պատերազմի, սպասի մի քանի օր, սակայն թորոս-իշխանը չի լսում և գնում է:

Սկսում է մի կատաղի կռիւ: Թորոս-իշխանն իւր փեսայ մելիք Բարամի հետ յարձակում է Յաթալի խանի վրայ, սաստիկ շարդ տալիս և փախցնում, շարունակ հետեւելով: Այս ժամանակ մելիք Յրանգիւլը մարդ է ուղարկում Յաթալի-խանի մօտ, թէ յետ դարձիք, շրջապատենք թորոսին և կոտորենք: Խանը յետ է դառնում, և սա առաջից՝ մելիք Յրանգիւլը յետևից սկսում են կոտորել թորոս իշխանի զօրքը: Թորոսը երկու կրակի մէջ ընկնելով գլուխը կորցնում է: Այս ժամանակ Յաթալի խանը սրի մի հարուած է տալիս նրա բերանին, որովհետև մելիք Յրանգիւլը նրան ասել էր, թէ թորոս իշխանը գրահ է հագնում, հետևապէս և՛ միայն բերանից կարելի է վերաւորել նրան¹⁾:

Թորոսը ձիուց վայր է գլորւում և նրա գլխիկի շուրջը տեղի

¹⁾ Մի քերչ տանգուիւն ասում է, թէ կռուի խառնակ ժամանակ Թորոսը լսում է մի ձայն, որ Թորոսին ասում էր. «Թորոսին մէ իսփէք, Թորոսին մէ իսփէք: Եւ երբ Թորոսը հետաքրքրուելով դառնիւ է գլուխը դեպի այդ ձայնը՝ որի մի ծանր հարուած են տուել նրա գլխին, և յետոյ յարձակուել վերան՝ սպանել:

է ունենում մի կատաղի, որիւնանեղ կոխւ թորոսի գինուորները վրէժխնդրութեան ոգով լցուած քաջաբար կուտւն են, վերաւորում Ֆաթալի-խանին ու սպանում նրա եղբայր Աղասի-խանին: Ի վերջոյ վերահաս գիշերը վերջ է դնում կոտին: Երկու կողմն էլ ըսկըսում են հաւաքել վերաւորներին ու մեռածներին այդ կոտի վայրից, որ վերակոչւում է Նարգէսների-գաշտ (Նարգիզլու-գամի), որովհետեւ հայ քաջերի այդտեղ թափուած արեան կաթիլներից սկսում են նարգէսներ ու շուշաններ ծլիլ ու ծաղկիլ ¹⁾:

Նոյն գիշերը Ֆաթալի-խանի գինուորներից մի խումբ յարձակւում է Եղուարդ գիւղի վրայ և մարազները կրակ տալիս, որպէսզի Խուզափերինի կամուրջի մօտ պատերազմի ելքին սպասող Ֆաթալի-խանի թուրքերը կրակի բոցերը տեսնին և սրանով իմանան վերջինիս յաղթութիւնն ու վերադառնան իրենց աեղերը: Միքանի գինուորներ էլ յարձակւում են Թորոս-իշխանի տան վերայ, սպանում մեծ որդուն և գերում կրասերին ²⁾: Թշուառ հօր, Թորոս-իշխանի, մարմինը գիւղացիները բերում են Եղուարդ և եկեղեցու մօտ թաղում:

¹⁾ Բաֆֆի. Դաւիթ-բէկ. Գ. գիրք. եր. 536.

²⁾ Թորոս իշխանի կրտսեր որդի Հեթումին իւր խնամքի տակ է առնում Մօֆուլար գիւղացի սէյիդ Մահմէդը: Հեթումը մեծանում է և սէյիդի ջրաղացպանը դառնում: Նրան թուրքերը խնձրի պայմաններ վարացի որդի էին կոչում, և նա կարծում էր թէ այդ անունը տալիս են իւր քաջութեան համար, սակայն երբ մի անգամ նա մի թուրք է սպանում, այն ժամանակ միւս թուրքերը պահանջում են, որ դրան սպանեն, որովհետեւ նա գեաւուրի որդի լինելով համարձակուել էր թուրքի վրայ ձեռք բարձրացնել: Այս գէպըն ստիժ է տալիս Հեթումին իւր ծագմամբ հեռաբնորոշուելու, և իմանալով որ Թորոս իշխանի որդին է, փախչում գալիս է Աղարակ գիւղը, ուր սմանանում է Դասի դստեր Մարջանի հետ և նոյն գիւղի տանուտէր ընտրւում նա ունենում է հինգ որդի, որոնցից երկրորդը՝ Քարամը՝ անսովոր ուժի տէր է լինում, այնպէս որ կարողանում է երկու ձեռով պայտը երկու կտոր անել: Աւելի սարսափելի է լինում նրա ձայնը, որ շեօթ սարից այն կողմը լսւում է: Նա նաեւ չափազանց հմուտ որսորդ է լինում: Նրա մասին պատմում են, թէ հարիւրից աւելի մարդ և 96 հատ գառ է սպանել: Այս զայլերից մինը յարձակւում է սրա վրայ երբ սա անպատրաստ է լինում և հրացանը ձեռին չէ ունենում: Քարամը խելոյն ձեռքը կոխում է նրա երախը, բռնում լեզուն և սկսում ոլորել, միևնոյն ժամանակ միւս ձեռքով հանում է դաշոյնը և խրում կողքը՝ սատկեցնում:

Քարամը Մուստաֆա-փաշի մօտ ծառայութեան է մանում և իւր հետեակ զօրքի գլխաւոր գնում է Դանձակ և լեզգիների դէմ մղած կռիւներում մեծ քաջութիւններ անում: Մի անգամ հանդի-

Դաւանան Ծրանդիւլը ¹⁾ գրեթէ զրկած բերում է Ֆաթալի-խանին Արժուանիկ, ամէն կերպ խնամում նրան և միանգամայն դիւր զալու համար ընդունում է մահմեդականութիւն և ստիպում իւր որդիներին նոյնն անելու։ Աւագ որդի Ռուստամը հետևում է հօրը, բայց կրտսերը՝ ոչ, Մելիք Ծրանդիւլը ասում է Ֆաթալի-խանին, թէ քանի որ ես մահմեդական եմ, պէտք է, որ իմ որդիս էլ մահմեդական լինի, այլապէս նա իմ ժառանգը չի կարող համարուել։ Ֆաթալի խանը ինքն էլ սկսում է համոզել այդ կրտսեր որդի Դաւթին, որ ընդունէ մահմեդականութիւն, և մեծ պարգևներ է խոստանում։ Բայց երբ վերջինս, այդ 18—19 տարեկան երիտասարդը, հաստատապէս մերժում է նրա առաջարկը, Ֆաթալի-խանը սաստիկ բարկանում է վերան և հրամայում է բանտարկել և ամենայն կերպ ստիպել ուրացութեան, և եթէ նա զարձեռլ յամառի՝ ձգել կրակի մէջ և կենդանի կենդանի այրել։

Քանի կանանցից մինը՝ Տաթևի Մելիք Բաղրու (Դաւթի) դուստր Սիրուն նանը (Սորունան), լսելով այս որոշումը, իւր երեսանց մահմեդականութիւն ընդունած հայ ներքինու ձեռքով հանել է տալիս Դաւթին բանտից և 8 րիալ ²⁾ տալով նրան, ասում, թէ վաղը քեզ կրակի մէջ այրելու են, վեր կաց փախիր, ուր քրիստոնէութիւն կայ։ Սա էլ թողնում փախչում է Ղարաբաղ։

Հետևեալ օրը Ֆաթալի-խանը իմանում է, որ Սիրուն նանն է փախցրել Դաւթին, հարցնում է նրան թէ ի՞նչ է արել։ Սա էլ պատասխանում է, թէ ուղարկել է աշխտեղ, ուր ուրացութեան ստիպումը չկան։ Ֆաթալի-խանը սաստիկ բարկանում է և ասում.

պելով իննը լեզգիների, սկսում է կռուել նրանց հետ և իննին էլ սպանում, գլխները կտրում, բերում տալիս է Մուսաաֆա-փաշին, և սա հիանալով նրա ուժի վրայ և խմանալով որ մելիքի թու է, Քիւփարա գաւառաւմասի վրայ մելիք է կարգում, վերադառնալով իւր գլխակը՝ մելիք Քարամը երկար պատերազմներ է վարում Բարկուշատի բէկերի դէմ, որոնք շատ նեղում էին Քիւփարայի բնակիչներին։ Մի անգամ էլ զանուկելով Շուշի բերդում, ճաշկերոյթի ժամանակ մելիք Քարամը ընդհարումն է ունենում Մելիք-Շահնազարի հետ և նրան կուստ է անուանում, ակնարկելով այն, թէ նա իւր անջիկը տուել է Փանահ-խանին կնութեան և իւր զոյութիւնը նրանով պահպանում։ Քանը լսելով այդ մասին՝ մեծ տուգանքի է ենթարկում մելիք Քարամին։ Սրա անուամբ կռուում է և այժմ այն մելիքական տունը, որ բնակւում է Ճանձթափա կամ Ղարաբարա գիւղում։ Այս տունից նշանաւոր է նաև իւր քաջութեամբ մելիք Քարամի թու մելիք Հայրումը։

¹⁾ Մելիք-Բրանդիւլին շատերը ճանաչելու են հայում։

²⁾ Խրաքանչիւր բնալը արժէ 35 Կ.

Այդպէս յանդուգն խօսում ես, որպէսզի ես քեզ սպանեմ, սակայն քո հայրը քեզ ինձ կ'ին է տուել, պէտք է ապրես, եթէ սրտով թուրք լինիս՝ կ'ինն ես, եթէ ոչ՝ գերիս:

Սիրուն նանը պատասխանում է, թէ դու էլ որ ուզենաս, որ ես թուրք դառնամ, հայի գիւղում չես պահիլ ինձ, որ տառաջաբեկի կ'ունակի ձայնը լսեմ:

Յանը մտածում է, որ իրաւացի է Սիրուն նանի առածը, բարձրանում է Կարմիր վանքի մօտ վրան խփում, բնակում, յետոյ էլ վանքը բանդում և նրա սրբատաշ քարերով իւր համար ապարանք պատրաստում: Սակայն Սիրուն-նանը այդ տանիւղ ցանկացել էր միայն Յաթալի-խանին հանել Արժուանիկ գիւղից, որպէսզի հայ գիւղացիներին շատ նեղութիւն չտայ:

Քորոս-իշխանի մահուան լուրը երբ հասնում է Դաւիթ-բէկին, սա հրամայում է Մխիթար սպարապետին և Պալի զօրավանդին, որ գնան յարձակունեն Յաթալի-խանի վրայ և Քորոս-իշխանի արեան վրէժը լուծեն: Սրանք մօտենում են Կարմիր վանքին և այտուղ գտնելով Յաթալի-խանի բազմաթիւ հօտերն ու նախիրները, քշում են դէպի Հալիձոր, սակայն Յաթալի-խանը ընկնում է նրանց հեռից և Պոտանան գիւղի մօտ կռուի բռնաւում: Պալի զօրավարը քաջութեամբ կռւում է և վրի վերայ սրի մի հարուած ընդունելով՝ ձիուց վայր գլորւում: Ստեփան-իշխանն էլ գերի է ընկնում: Մխիթարը փոքրաթիւ քնով վերադառնում է Հալիձոր: Դաւիթը սաստիկ բարկանում է սրա վրայ և կամենում է գլխատել տալ նրան, որովհետեւ նա իրենից նեղացած լինելով անարիտ է պատերազմել, սակայն միւս իշխանները միջնորդում են և փոխել տալիս որոշումը: Բայց և այնպէս՝ Դաւիթը հրամայում է մի լաւ թակել Մխիթար-սպարապետին:

Պալի զօրավարը կռուի դաշտում ստացած վէրքից չի մեռնում, այլ երբ տեսնում է, որ գիշերը բոլորը հեռացան, հանում է թաշկինակը՝ կապում վրին, որ երկու մատ խորութեամբ կըտարուած էր և երկու ձեռքով գլուխը բռնած՝ զալիս հասնում է Հալիձոր երեք օրից յետոյ ¹⁾: Բոլորը սաստիկ ուրախանում են և խնամք տանելով բժշկում: Սակայն կտրուած տեղում փռւէ մեռնում, ուր փոշին նստելով նեղութիւն էր պատճառում: Ուստի և յաճախ Պալին. երբ եկեղեցու մօտ կամ շինամիջում նստած զրոյց

¹⁾ Պալի զօրավարին Հալիձոր է բերում Ինժիվար գիւղացի Ռուստամ-բէկն, որ թէպէտ թուրքերի հետ էր միացած, սակայն Պալի զօրավարից երբեմն բարիք ստացած լինելով՝ երախտահատոյց է լինում:

էր անում, կանչում էր երեխաներին, որ հաւի փետուրներով մաքրեն այդ կտրուած տեղի փոշին:

Ստեփաննոս-իշխանը գերի տարուելով Բարկուշատ մի թուրքի միջոցով ազատուում է և ծագուած, վեց հոգով գալիս Արծուտնիկ, իջնում մի գիւղացու տուն: Միքանի գիւղացիներ իմանում են նրա ով լինելը, հաւաքւում են մօտը և մի լաւ հիւրասիրում: Ստեփան-իշխանը հարցնում է թէ ուր է Մելիք-Յրանգիւլը, ասում են Կարմիր վանքումն է, խանի մօտ: Յետոյ հարցնում է թէ այս երեկոյ վերադառնալու է, պատասխանում են, թէ այն: Յետոյ դուրս է գալիս գիւղից և բարձրանում գէպի Կարմիր վանքը, և նստում այն ծառի տակ, որ հէնց հիմայ էլ միայնակ կանգնած է ճանապարհի կողքին: Երախտագէտ ժողովուրդը խնամքով պահպանում է դրան, որ իւր հովանու տակ հանգիստ է տուել Ստեփան-իշխանին:

Միքիշ յետոյ Մելիք-Յրանգիւլը ջորին նստած իջնում է վանքից. Ստեփան-իշխանը արձակում է հրացանը և սպանում դաւաճան մելիքին: Ջորին խրատում է և փախչում, բաւական տեղ քաշ տալով վայր ընկած մելիքին, որի ոտը մնացել էր ասպանդակի մէջ: Յետոյ Ստեփան-իշխանը հրամայում է իւր ծառաներին, որ քաշ տան ձգեն մելիքի մարմինը ներքին ձորը և զնան սանն գիւղացիներին, թէ եկէք տարէք ձեր մելիքին, ձեր դատաստանը անէ: Միևնոյն ժամանակ Ստեփան-իշխանի ծառաները բռնել էին Մելիք-Յրանգիւլին հետևող զգրին, պարկեցրել, զլուխը դրել մի քարի վրայ և մի ահագին քար ձգելով վերան ջախջախել էին:

Նոյն գիշերը Մելիք-Յրանգիւլի Ռուստամ որդին տեսնելով որ հայրը չի վերադառնում ասում է մօրը. «Գիւղացիներից մինն ասաց, թէ այսօրուայ եկողը Ստեփան-իշխանն է, մի գուցէ նա եկած լինի հօրս սպանելու, նա առանց նպատակի չէր գայ այստեղ: Մայրը պատասխանում է, թէ ինչ լաւ արած կը լինի, այս ինչ է նրա արածը: Այս խօսքի վրայ տեսնում են, որ ջորին միայնակ վերադարձաւ: Առաւօտեան վաղ գիւղացիները գնում որոնում են Մելիք-Յրանգիւլի մարմինը և գտնում բերում են գիւղ: Սրա ազգականներից մի քանիսը կամենում են հայոց գերեզմանատանը թաղել հայկական ծիսակատարութեամբ, պատեհաբարանելով թէ նա ծածուկ քրիստոնեայ է մնացել, խնձորի մէջ դրած սրբութիւն է առել, սակայն նրա աւագ որդի Ռուստամը ընդդիմադրում է ստելով, թէ սուտ է, նա կատարելապէս ուրացել է հայի հաւատը, մօրս մի ամսից աւելի բանտարկել է, որպէսզի ստիպի ուրացութեան, եղբօրս կորստեան պատճառ է եղել,

իմ մօտ էլ միշտ նստաւորու էր դնում, որ հակէ վերստ՝ երեսս գէպի հարաւ գարձրած աղօթեմ, չէ, նա հայ քրիստոնեայ չէ մնացել, նա խաչուած գերեզմանի արժանի չէ: Ուստի և նրան թողում են ընդհանուր գերեզմանատնից $\frac{1}{2}$ վերստ հեռու, ճանապարհի կողքին: Եւ այնուհետեւ մինչև այժմ ամէն մի անցորդ մօտենում է այդ անարգ շիրմին և թքում վերան:

Մի առ ժամանակից յետոյ մելիք Քարամը գալիս է Արծուանիկ գիւղը և կամենում է հանել Մելիք-Ֆրանգիւլի սկոթները և շների առաջը ձգել, սակայն գիւղացիներն ասում են, թէ գերեզմանատնից հեռու ենք գտել, մէկ էլ շան հոտը վեր մի հանիք:

Ստեփան-իշխանը Մելիք-Ֆրանգիւլին սպանելուց յետոյ վերադառնում է Հալիձոր, ուր շատ սիրով ընդունում է Դաւիթ-բէկից: Կարճ միջոցից գուժկան է հասնում, թէ Օրդուբազի կողմից թուրքերը անագին խմբով յարձակուել են Կալերեցի Պապ գորավարի վրայ և սա փոխանակ կոռւելու, նրանց բազմութիւնից փախեցած՝ փախել է: Դաւիթ-բէկն իսկայն Ստեփան-իշխանի հետ բաւական մեծ զօրքով գնում է Տաշտօն, մինչև ուր եկել հասել էին թուրքերի հրոսակախմբերը: Սրանք լսելով Դաւիթ-բէկի գալը անկանոն կերպով փախչում են այս ու այն կողմ: Դաւիթն այստեղ սպասում է, որ Պապ գորավարը գալ իւր մօտ, սակայն սա չի համարձակուած ներկայանալու և մնում է Կալեր գիւղում: Դաւիթն ինչքն է գալիս Կալեր, հրամայում բռնել Պապին և զըլ-խատել, որ փոխանակ քաջաբար կոռւելու և նոյն իսկ մեռնելու, կանաչիարար փախել էր և գլուխն ազատել: Ապա Պապի փոխարէն կարգում է Ստեփան-իշխանին և ինքը վերադառնում Հալիձոր:

Մի առ ժամանակից յետոյ Դաւիթ-բէկը Հալիձորում հիւանդանում է և մեռնում, ընդամէնը ինն տարի երկիրը կառավարելուց յետոյ: Նրա մահը շատ մեծ վիշտ է պատճառում բոլոր դարապետներին: Տաթևի վանքից Յովակիմ ծերունի եպիսկոպոսը, որ ժողովրդից պապ էր կոչւում, գալիս է և մեծ հանգիստով թաղում է Դաւիթ-բէկին Հալիձորի եկեղեցու դաւթում: Գերեզմանաքորի վրայ էլ միմիայն մի ծաղիկ են քանդակում, և այդ երեսն էլ հողի մէջ թաղում, որպէսզի ապագային թուրքերը չկարողանան ճանաչել և սկոթները հանել:

Դաւիթ-բէկի մահից յետոյ իշխաններն ու Տաթևի եպիսկոպոսները հաւաքւում են Հալիձոր խորհրդի, և Մխիթար աղարայեան ընտրում Դաւթին յաջորդ, որովհետեւ վերջինս չէր ամուսնացել և ժառանգ չուէր: Հալիձորցի եղին, նա, որ Ստեփան-իշխանի կեղծած նամակը տարել էր վրաց թագաւորին և Դաւիթ-բէկին առաջնորդել էր վերադառնալու Ղարաբաղ, շատ աշխատու

է ինքն ընտրուել, և երբ չի կարողանում յաջողացնել, սաստիկ ռիսկալուծ է, և որոշում է վրէժ լուծել: Այս նպատակով մարդիկ է ուղարկում Ֆաթալի-խանի մօտ և համոզում նրան յարձակուելու Հալիժորի վրայ, խոստանալով ամէն կերպ օգնել նրան: Ֆաթալի-խանն էլ փորձով գիտենալով, որ երբ գողը տանիցն է, եղբ հերթիկից կարելի է հանել, միանում է Չալար-հանլուի խանի հետ և յարձակում Հալիժորի վրայ: Եղին անմիջապէս միանում է թուրքերի հետ, պաշարում բերդը և կտրել տալիս բերդի միակ աղբիւրի գաղտնի պահուած ակը: Մխիթար-սպարապետը տեսնելով, որ Եղին է թուրքերին առաջնորդում, 'և' որ աղբիւրի ակը արգէն կտրուած է, և ժողովուրդը յուսահատութեան մէջ է ընկել, ծածուկ փախչում է Մնձորեակ: Ժողովուրդը իմանալով սրա փախուստը՝ պատարագ է մատուցանել տալիս, հաղորդում և անձնատուր լինում: Թուրքերը ախրում են բերդին, շատ շատերին կոտորում և Մխիթարի երկու որդացն էլ գերում: Սակայն կարճ միջոցից Մխիթարը 1500 մարդ վարձելով օգնութեան է հասնում, թուրքերից շատ շատերին ջարդում, Չալար-հանլուի խանին սպանում և իւր որդիներին էլ գերութիւնից ազատում: Եղին փախչում է Շնտուէն գիւղը, ծակայն ճանապարհին Մխիթարի զինուորները բռնում են նրան բերում Հալիժոր: Ժողովուրդը թափում է սրա վրայ և ասելով թէ՛ դու սուրբ մարդ ես, պէտքէ քո առաջդ մօտ վառենք, մերկացնում են, և ունեքին, կրծքին, ոտներին մօմեր կպցնում ու վառում սատկեցնում նրան ¹⁾:

Այս փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ Մխիթարն սպասում էր, որ իրեն կըննազանդեն հայերը՝ և կը յարգեն ինչպէս յարգում էին Դաւիթ-բէկին. սակայն տեսնելով որ հալիժորցիներն իրեն չեն լսում, թողնում հեռանում է Մնձորեակ գիւղը: Սակայն այստեղ ևս ժողովուրդը սիրով չի ընդունում նրան, որովհետեւ պէտքէ պաշտպանէր նրան պարսից հալածանքից: Պարսիկները շարունակ հետևում էին նրան, նոյն իսկ Պարսից շահը մեծ գումար է խոստանում այն մարդին, որ կը ներկայացնէր իրեն Մխիթարի գլուխը:

Եւ յիշաւ, ինչոք որ Մխիթարը գալիս է Մնձորեակ, Պարսից մի գունտ հետևում է նրան և պաշարում է այս գիւղը: Դիւղացիներն ապաստանում են քարատակերում, որ քերծի մէջ շինուած փոքրիկ սենեակներ են, նախկին, անապահով ժամանակների բնակարաններ: Այս քարատակների մէջ բարձրանալու կամ այդտեղից իջնելու համար հաստ թուկեր էին կապում մէջքին, և կա-

¹⁾ Մինչև հիմայ էլ այս կողմերում ժառանգներն ձգել են սեւեռում:

մաց կամաց վեր էին քաշում կամ ներքև թողնում: Ահա այս քա-
րատակների մէջ ամրացած Մխիթար-սպարապետը՝ զիւղացիների
հետ կուում է թուրքերի դէմ: Մի գնդակ դիպչում է Սէյրամանց
Մարգարիտի որդու կրծքին, որ հրացանը ձեռին կուում էր թըշ-
նամու դէմ: Ուղեւ վայր է դուրսում, սակայն նրա արի մայր
Մարգարիտը վերցնում է նրա հրացանը և ինքն է շարունակում
արձակել: 'Ի վերջոյ Մխիթարը յաղթում է պարսիկներին և դուրս
քշում Մանդրեակից:

Սակայն վեց անգիտան հայեր զրաւում Մխիթարի զլիւի
համար խոստացուած վարձատրութիւնից, դաւադրութիւն են կազ-
մում, սպանում Մխիթարին և գլուխը կարում, տանում մատու-
ցանում են շահին: Սակայն սա տեսնելով այդ վիթխարի, գեղե-
ցիկ գլուխը՝ զայրանում է արանց վերայ, թէ ինչպէս համարձա-
կուեցան ձեռք բարձրացնել մի այսպիսի քաջ մարդու վրայ և
փոխանակ խոստացած զլխագինը տալու, հրամայում է բոլորին
էլ զլիտանել: Ապա Մխիթարի գլուխը յետ է ուղարկում Մանդրեակ,
որ մարմնի հետ միասին պատուով թաղեն:

Նրա անշուք գերեզմանն այժմ էլ զանւում է գիւղի հարաւ
արեւելեան կողմում գտնուած աւերակ անապատում, եկեղեցու
հիւսիսային կողմում և կրում է հետեւեալ տապանագիրը.

Այս է տապան ի հանգստեան.

Իջեալ մարմնով ի գերեզման,

Սայ Մխիթար մեծ անուանեալ,

Սորա օնէր իշխանութիւն,

Սա բնմուրատ գնաց ջիվան,

Որ է նրկրէն սայ Կեանքով էր

Նահատակուեցաւ ՌժձԹ.

Մխիթարի մահից յետոյ Հալիձորի պաշտպանութիւնը իրենց
վրայ վերցրին Մելիք Փարսաղանի թոռ (Սաֆրազի որդի) Այվազ-
րէկը և Ստեփան-իշխանի որդի մելիք Ղուկասը:

Սրանց ժամանակ օսմանցիները միանալով Դիւղալուի ¹⁾
խանի և այլ պարսիկների հետ յարձակում են Հալիձորի վրայ,
որպէսզի Դաւիթ-բէկի երկրները տիրապետեն: Մելիք-Ղուկասն
ու Այվազ-բէկը տեսնելով որ սրանց զօրքը չափազանց շատ է,
մարդիկ են ուղարկում շրջակայ Քաջարանց, Փուխրուա, Փիւր-
Մազրա, Բրգիկանց ու Հանդ գիւղերը և հրաւիրում քնակիչներին
իրենց հետ միանալու և յետ մղելու թշնամիներին: Սրանք էլ 'ի

¹⁾ Կարճեան գիւղի հանգէղ, Երազսի ուլ ափին, մէ քաղաք էր, Քիւրդաշա
քաղաքի մօտ:

Նկատ առնելով, որ իրենք էլ թուրքերին աւար են դառնալու, լաւ են համարում ընդունել հրաւերը և բոլորը, կին, ազալ, աղջիկ զինուելով ինչով կարողանում են, նոյն իսկ բաշով ու կացնով, գալիս խմբում են Գեօրնուկի դաշտը, կայեր գիւղի գլուխը Այստեղ տեղի է ունենում մի արեւմանեղ կռիւ, հայերը յաղթում են և քշում ժամեղականներին մինչև Յանազեանի դաշտը, որ գտնւում է Վարդանաձորի մօտ և այստեղ Ալիդարու խան Միրզա Սայիլին սպանում, իսկ մնացածներին փախցնում: Այս փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ երկրի մէջ մի առ ժամանակ խաղաղութիւն է ընկնում և Մելիք-Ղուկասն ու Այվազ-բեկը խաղաղութեամբ կառավարում են հայ ժողովրդին, որը շարունակում է աճել կերպ աշխատել կամ կոտորել և կամ երկրից հեռացնել թուրքերին:

Հետաքրքրական և շատ բնորոշ է Կարենանցի Բարայի պատմութիւնը, որի փառաւոր թաղումը կատարել են մեր այս Մելիք Ղուկասն ու Այվազ-բեկը:

Բարան Կարենանում տանուտէր է եղել: Սա տեսնելով որ իրենց գիւղի նախքապան թուրքը բազմացել, չորս տուն է կազմել, վախեցել է՝ թէ մի գուցէ սրանք էլ արաղութեամբ բազմանալով թուրքաստան դարձնեն Կարենան գիւղն էլ, մի քանի անգամ պահանջել է, որ զաղթեն գիւղից, սակայն նրանք չեն համաձայնել: Այս պատճառով տանուտէր Բարան որոշել է ուրիշ միջոցի գիւնել. նա պատուիրել է գիւղացիներին որ մեծ քանակութեամբ ցախ բերեն և դարսեն իւր տան մօտ: Նրը ցախը բերում է, մի աշնանային գիշեր, երբ բոլոր թուրքերն իրենց տներում քնած են եղել, տանուտէր Բարան ցախը լցնել է տուել դրանց տների վերայ և կրակ տուել, տներն էլ, նրանց էլ վառել, մոխիր դարձրել: Հետեւեալ առաւօտն էլ հրամայել է, որ դրանց տան տեղերն էլ վարեն, պարտէղ դարձնեն: Գարնանը սրանց բարեկամ թուրքերը գալիս են սրանց տեսութեան: Նայում տեսնում են, որ սրանց տների տեղում պարտէղ է ձգած. հարց ու փորձ են տնում, սրանց ասում են, թէ զաղթել են: Սակայն սրանք մի կերպ իմանում են եղելութիւնը և գնում գտնաւորում Դիւզալուի խանին: Սա անմիջապէս կանչում է Բարային և այս մասին հարց ու փորձ առնում: Բարան ուրանում է արածը, բայց Մանլէվ գիւղացի Յոճա-Սարգսիւր մատնում է, թէ յիբաւի, նա վառել է թուրքերին: Յանը անմիջապէս երկու պայման է դնում՝ կամ թուրքանալ կամ զրկուիլ գլխից: Տանուտէր Բարան ընդունում է առաջին պայմանը և թուրքանում: Սակայն խանը չհաւատալով նրա անկեղծութեան, երկու տարի պահում է նրան իւր մօտ: Սա էլ այնպիսի հաւատարմութեամբ և եռանդով է ծառայում խանին, որ վերջինս երկու

անգամ պատգամաւոր է ուղարկում նրան շահի մօտ Վերջապէս խանը կամենալով վարձատրել նրան՝ հաւատարիմ ծառայութեան համար՝ Մեղրու և նրա շրջակայքի վրայ մինչպէս է կարգում։ Մի առ ժամանակից յետոյ Բարան զալիս է Լէւզադ, բռնում այդ տեղի տաւն և երկու պարսիկ իշխաններին և մեղադրելով նրանց իրր թէ կամենում են դաւաճանել պարսիկներին և տնցնել օսմանցիներէ կողմը՝ բոլորին կախել է տալիս, գիւղը կրակում, և տաւարն ու գոյքը ուղարկում խանին։

Այս անցքից երկու տարի յետոյ էլ Բարան գնում է Թաղա-միր Թրքարնակ գիւղը, և սրտնց ևս մեղադրելով դաւաճանութեան մէջ, այրում և տաւարն ու գոյքը ուղարկում խանին։ Մի տարուց յետոյ էլ գնում է Մանլէվ, բռնում Պանա-Սարգսին, որ իրեն մատնել էր, և զխտակել է տալիս։ Նա կամենում էր նրա սերունդն էլ սրից անցկացնել, սակայն նրա կինը սրա ոտներն ընկած սառտիկ պաղատում է, և այսպիսով ազատում սերունդը կոտորածից։

Կեանքի վերջին օրերում Բարան վերադառնում է Կարենան, խոստովանում քահանային, թէ թէպէտ ընդունել է մահմեդականութիւն, սակայն սրտով հայ քրիստոնեայ է մնացել։ ապա պատարագ է մատուցանել տալիս և հաղորդում։ Մի շաբաթից յետոյ զգալով մահուան մօտենալը, կրկին պատարագ է մատուցանել տալիս, կրկին հաղորդում և խնդրելով իրեն Թաղել քրիստոնէական ծէսով մեռնում։ Հայերն երկիւղ կրելով խանից, չեն համարձակում կատարել նշնեցեալի վերջին խնդրին, ուստի և այդ մասին իմացնում են խանին, միանգամայն մարմինը տանելով ևկեղեցի։ Պանը զալիս է Կարճուան, տեսնում գիւղը և ասում թէ ինչի՞ էք ձեռքերը խաչել և դէպի արևելք դրել, սա մահմեդական է։ Յետոյ ուղղում է ձեռքերը և դէպի հարաւ գնում։ Հետևեալ սուլտան տեսնում են, որ ձեռքերը կրկին խաչուել են և ինքը կրկին դէպի արևելք է դարձած։ Պանը սաստիկ բարկանում է, կարծելով թէ հայերն են արել, և երբ սրանք սկսում են արդարանալ, նա կրկին ուղղում է նրա ձեռքերը, փոխում գիրքը դէպի հարաւ, և ևկեղեցու դուռը կնքում ու պահապաններ գնում։ Առաւօտեան խանը անձամբ զալիս է բաց անում կնքուած դուռը, տեսնում գիւղը դարձեալ դէպի արևելք դարձած և ձեռքերը կրծքի վրայ խաչուած, ասում է. Սա միայն երեսանց է թուրք եղել, իսկ սրտանց հայ. տարէք, Թաղեցէք ձեր ծէսով, միայն այսուհետև սրան այլևս մի կոչէք Բարա քեռատտահ (տանուտէր) այլ Բարա-դազլու (այրող)։ Ժողովուրդը ուրախացած հրաւիրում է Մելիք-Ղուկասին և Ալվադ-բէկին և սրանց ներկայութեամբ մեծ հանդիսով Թաղում նրան։

Մի առ ժամանակից յետոյ Պարսից Նազիր շահը եկել է Գէազանու դաշտը (Երասխի ափին)։ Մելիք Ղուկասը, Այվազ-բէկը, մելիք-Քարամը իրենց զօրքերով ընդառաջ են գնացել նրան։ Շահը սրանց շատ լաւ է ընդունել, և վերահաստատակ իրենց երկրների վրայ, ճանաչելով նրանց մելիքական իրաւունքները։ Ապա շահը անցել է Մուղանու դաշտը, ուր գնացել է նաև Հայոց Արքայաժողովուրդը։ Երեք ամիս այստեղ մնալուց յետոյ երբ Նազիր-շահը վերադառնում է, վերոյիշեալ մելիքները կրկին ընդառաջ են գնում նրան և խնդրում են զալ իրենց մօտ հիւրասիրութիւն։ Շահն ընդունում է սրանց հրաւերը, գալիս բանակում Ուզուր դաշտում, այնտեղ, ուր այժմ գտնւում են պ. Մելիք-Աղաբեանի պզինձ հալելու զօրծարանը։ Ամբողջ գիշերն ուրախութիւն են անում, հրացան, հրթիռ (ֆլանկ) արձակում։ Մի խեղճ մարդ էլ ծառի վրայ դարսած խոտն է վառում։ Առաւօտեան շահը կանչում է այդ բաղաւթների հային և հարցնում, թէ ինչի՞ խոտը վառեց։ Սա էլ պատասխանում է. «Են աղքատ մարդ եմ, ոչ հրացան, ոչ էլ հրթիռ ունէի, որոնցով կարողանայի իմ ուրախութիւնս արտայայտել, իմ ունեցած չունեցածս մի քանի խուրձ խոտն էր, որ շահին մատաղ արեմ։ Շահին շատ դիւր է գալիս սրա այս պատճառարարութիւնը, ուստի և հրամայում է մի լաւ խալաթ տալ։

Շահը մնում է այս դաշտում երեք օր շարունակ և յաճախ ձի նստած զբոսնում է շրջակայքում։ Այս դաշտը նրան շատ դիւր է գալիս և նա որոշում է այստեղ մի քաղաք հիմնել։ Եւ երբ վերադառնում է՝ 400 պարսիկ ընտանիքներ մի քուրդ սուլթանի (խշխանի) առաջնորդութեամբ ուղարկում է այստեղ քաղաք հիմնելու։

Քուրդ սուլթանը հրաւիրում է իւր մօտ հայ մելիքներին և խնդրում, որ իրեն օգնեն շահի հրամանը կատարելու։—Հիմնելու Ուզուր քաղաքը։

Մելիքներից միայն մինը՝ մելիք-Ղուկասը չի գնում նրա մօտ, մտածելով, որ Դաւիթ-բէկն այնքան աշխատեց թուրքերին հեռացնելու մեր երկրից, հիմա դա եկել է և կամենում է այստեղերը թուրքանոց դարձնել։ Յետոյ տեսնելով, որ առանց իւր ձեռնառութեան էլ քաղաքի շինութիւնը արագութեամբ առաջ է գնում, երեսուն կողմերով ամրանում է այդ քաղաքի մօտ բարձրացող Ղըռ-դալայի բերդում և այդտեղից գիշերները յարձակւում Ուզուր քաղաքի վրայ, աւերում, կոտորում և կրկին ապաստանում բերդում։ Քուրդ սուլթանն ամեն միջոց գործ է գնում նրան բռնելու, բայց չի կարողանում յաջողացնել։ Վերջապէս երկու տարուց յետոյ դիմում է մելիք Այվազի և մելիք Քարամի միջնորդութեան

և սրանց հետ միասին գնում է Ղրդալայի բերդի դուռը, երգումն տալիս, որ մեկը Ղուկասին ոչ մի փաստ չի հասուցանել, և նախկին տարիներից մնացած հարկերն էլ չի պահանջել, միայն թէ նա տնցնի գնան էձանանու թուրք վիճակի Առաջաձոր գիւղը և այնտեղ հանգիստ ապրի, կառավարելով այդ վիճակը:

Մեկիք-Ղուկասն ընդունում է նրա պայմանը, գուրս է գալիս Ղրդալայի և գնում Առաջաձոր, միայն իւր երեսուն կտրիճներին թողնում է բերդում, որ յամենայն դէպս պատրաստ մնան:

Հազիւ տնցնում է երեք օր, մեկիք Ղուկասի որդի մեկիք Յովհաննիսն ու մեկիք Ոսկանը գիշերը նկատում են, որ երկու թուրք են եկել մտել իրենց տունը: Իսկոյն վրայ են համոտում, բռնում նրանց, կապկապում և ձգում մի սենեակ: Մեկիք Ղուկասը հարց ու փորձ է անում սրանց և յաջողացնում է խոստովանեցնել, որ ուղարկուած էին քուրդ սուլթանից իրեն, մեկիք Ղուկասին, սպանելու:

Այս բանի վրայ մեկիք Ղուկասը սաստիկ զայրանում է և իւր քսան և չորս զիւղերից հինգ հարիւր հոգի հաւաքում ու յարձակւում Ուղուր քաղաքի վրայ, քուրդ սուլթանին իւր կնոջ և որդիների հետ գերի բռնում, քաղաքը կողոպտում, քանդում և կրակ տալիս:

Երբ քուրդ սուլթանին բերում են մեկիք Ղուկասի առաջը, մեկիքն ասում է. «Տեսներ»:

— Տեսայ, պատասխանում է քուրդ սուլթանը, իմ սուտ երգմանս հատուցումն է այս:

Սրա վրայ մեկիք Յովհաննիսն բարկանում է, թէ դեռ խօսացնում էլ ևս այդ շանը, և սրի հարուածով կոտորում քուրդ սուլթանին, կնոջը և երեխաներին: Այսպիսով քանդում, աւերում է այդ նորաշէն քաղաքը:

Սպասելի էր, որ Նազիր շահը զօրք ուղարկէր և պատժէր մեկիք Ղուկասին, սակայն նա սպանւում է և Պարսկաստանում յառաջացած խռովութիւնները մոռացնել են տալիս այս դէպքերը:

Մեկիք Ղուկասից յետոյ Հալիձորում մեկիքութիւն է անում մեկիք Բալու որդի մեկիք Փարսաղան Գ.—ը:

Սրա ժամանակ Չաւնդուրի Արիւրատ խանը կամենում է Բեխ գիւղի այժմեան հանգստարանի «Վերին-հարթ» բարձրութեան վրայ մի բերդ կառուցանել, սակայն Մեկիք-Փարսաղան Գ. արդիւում է՝ սանլով. «Եթէ կարող ես մարդկանց դիպկնելով պարսկաքաշել, փորձիր շինել, թէ չէ քարով ու կրով թոյլ չեմ տալ շինելու»:

Խանը վախենում է նրանից և չէ իրագործում իւր մտադրութիւնը:

Այս միևնոյն ժամանակներում Շուշու Իրրաշիմ-խանի սարվազները գալիս են Բաղաւուրճ գիւղը և բռնութեամբ տանում են Թումանենց աղջիկը՝ խանի հարեմի համար:

Մեկիք Փարսաղանը այս որ լսում է՝ անմիջապէս յարձակում է այդ սարվազների վրայ և Բաղաւուրճ գիւղից ներքև, Ուղուր գետի ափին, Սուլթան բաղի մօտ սպանում երեք սարվազներին և խլում Թումանենց աղջկան, ասելով որ քանի ինքը կենդանի է, թող ոչ մի խան չհամարձակուի իւր հպատակներից մինին տանելու: Երբ լուրը հասնում է Իրրաշիմ խանին, սա անմիջապէս հրամայում է պատրաստութիւն տեսնել՝ Մեկիք-Փարսաղանի վրայ արշաւելու: Սակայն նրա մտերիմները խորհուրդ են տալիս, որ այդպիսի վտանգաւոր քայլ չանի, քանի որ սրա երկիրը սաստիկ լեռնոտ է և անմատչելի, զօրքը իզուր կը կոտորուի:

Միևնոյն ժամանակ Մեկիք-Փարսաղանի հպատակներն էլ լսելով որ Իրրաշիմ խանն արշաւելու է իրանց վրայ, տասն մարդ են ընտրում և Տաթևի առաջնորդի հետ ուղարկում Իրրաշիմ-խանի մօտ, որպէս զի միջնորդեն և մեկիքի հետ հաշտեցնեն, այլ ևս իզուր արիւն չթափուի:

Եւ որովհետև Պարսից մէջ սովորութիւն է, որ արեան վրէժը չեն լուծում երբ մարդասպանը գնայ սպանուածի տիրոջ դուռը, ուստի և Իրրաշիմ-խանը պահանջում է, որ Մեկիք-Փարսաղան Գ. գայ իրեն մօտ՝ որպէսզի այսպիսով լուծուած համարուի նրա սպանած երեք սարվազների արեան վրէժը: Միևնոյն ժամանակ ինքն էլ կրկին ու կրկին երդւում է, որ ոչ մի ֆեսա չի հասուցանիլ մելիքին: Այս ինքնակոչ միջնորդները վերադառնում են Մեկիք-Փարսաղան Գ.-ի մօտ և սյնքան թախանձում վերջինիս, որ սա, հակառակ իւր ցանկութեան, վեր է կենում գնում Իրրաշիմ-խանի մօտ: Սակայն վերջինս արհամարհելով իւր տուած խոստումներն ու երդումը՝ կուրացնել է տալիս Փարսաղան Գ.-ին, խլում է նրանից նրա բոլոր զինւորը, բացի Հալիձորից ու Բեխից, և արձակում:

Մեկիք-Փարսաղան Գ. վերադառնում է Հալիձոր, հրաժարւում է մեկիքութիւնից, նշանակելով մեկիք իւր որդի Օվանէսին և ապա առանձնանում է Բեխում, ուր բաւական երկար ապրում է:

Մեկիք-Օվանէսի ժամանակ Ղափանն էլ ընկնում է Ռուսաց տիրապետութեան ներքոյ և սա, ինչպէս և սրա որդի մեկիք Գալուստը կառավարում են իրենց ժողովրդներին իրրև ուսաց պաշտօնեայ: